

NORMA CU PRIVIRE LA RESPONSABILITATEA REDUSĂ ÎN LEGEA PENALĂ A REPUBLICII MOLDOVA

Stela BOTNARU

Universitatea de Stat din Moldova

Scopul urmărit în acest articol rezidă în realizarea unei analize detaliate atât a avantajelor, cât și a dezavantajelor normei juridico-penale cu privire la responsabilitatea redusă ce se conține în legea penală a Republicii Moldova. Sunt examinate amănunțit opiniile doctrinare întâlnite în literatura de specialitate juridică și în cea psihiatrică cu privire la oportunitatea introducerii responsabilității reduse în calitate de cauză care diminuează răspunderea penală a făptuitorului. În rezultatul cercetării autorul ajunge la concluzia că existența normei juridico-penale cu privire la responsabilitatea redusă este un pas corect, însă redacția actuală a acestei norme urmează a fi revizuită și modificată în conformitate cu rezultatele de ultimă oră ale științei și practicii psihiatrice și juridice.

Cuvinte-cheie: *responsabilitate, responsabilitate redusă, iresponsabilitate, discernământ diminuat, discernământ abolit, incapacitate psihică, tulburare psihică, alte cauze ce diminuează discernământul persoanei.*

LEGAL NORM ON DIMINISHED RESPONSIBILITY IN ACCORDANCE WITH THE SUBSTANTIVE CRIMINAL LAW OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA

The purpose of the present article consists in the detailed explanation of the advantages and disadvantages of the legal norm concerning the diminished responsibility which is contained in the Substantive Criminal Law of the Republic of Moldova. In the realm of this study the author has submitted to a meticulous examination different opinions from the special legal literature as well as psychiatric one, regarding the opportunity of introduction of diminished responsibility as a circumstance which mitigates criminal liability of the offender. As a result, the author has demonstrated that existence of criminal legal norm on diminished responsibility constitutes a correct legislative decision, at the same time the present edition of this norm must be revised and modified in accordance with the finest results of juridical and psychiatric science.

Keywords: *responsibility, diminished responsibility, irresponsibility, diminished discernment, abolished discernment, mental incapacity, mental disturbance, other cases which diminish the person's discernment.*

După cum cunoaștem, efectele educative ale pedepsei, precum și amenințarea cu aplicarea unei astfel de pedepse *a priori* nu se pot răsfrânge asupra unei persoane iresponsabile.

Drept confirmare poate servi și opinia expusă de reputații autori români: „*Persoana incapabilă psihic nu poate fi receptivă la amenințarea sancțiunilor din legea penală; pentru persoana iresponsabilă teama de pedeapsă nu intră ca un mobil în procesul de determinare a voinței. Pentru aceleași considerente persoana iresponsabilă nu ar putea fi îndreptată prin aplicarea și executarea pedepsei*” [4, p.352]. În acest sens, în doctrină se precizează că iresponsabilitatea este o stare obiectivă biopsihică a persoanei, și nu o stare juridică. Ea capătă valoare juridică și acționează, în sensul împiedicării constituirii infracțiunii, atunci când se constată că o persoană lipsită de capacitate psihică normală a săvârșit o faptă prevăzută de legea penală [5, p.411].

Totodată, ne preocupă două întrebări:

- ✓ *Cât de eficientă este aplicarea pedepsei penale și amenințarea cu aplicarea unei astfel de pedepse față de persoana care a comis fapta infracțională sub imperiul tulburărilor de personalitate?*
- ✓ *Poate fi oare operată norma cu privire la responsabilitatea redusă față de persoana care suferă de o tulburare de personalitate?*

Pentru a găsi răspuns la aceste întrebări, ne vom focusa atenția asupra aspectelor controversate ale novejii legislative a responsabilității reduse.

Astfel, în conformitate cu prevederile alin.(1) art.23¹ CP RM (Responsabilitatea redusă), *persoana care a săvârșit o infracțiune ca urmare a unei tulburări psihice, constatată prin expertiza medicală efectuată în modul stabilit, din cauza căreia nu-și putea da seama pe deplin de caracterul și legalitatea faptelor sale sau nu le putea dirija pe deplin, este pasibilă de responsabilitate penală redusă* [2].

Specificul novejii legislative cu privire la responsabilitatea redusă constă în următoarele: dacă persoana responsabilă la momentul comiterii infracțiunii nu putea, din cauza unei tulburări psihice, să conștientizeze pe deplin caracterul faptic și legalitatea propriei fapte sau nu putea pe deplin să o dirijeze, atunci ea va fi supusă răspunderii penale. Însă, reieșind din textul legii, această răspundere este una *redușă (limitată)*.

Așadar, ajungem la prima concluzie: *stabilirea tulburării psihice de care a suferit persoana la momentul comiterii faptei infracționale nu înlătură vinovăția subiectului, precum și răspunderea lui penală pentru cele comise.*

În acest context, menționăm că, la momentul actual, în Republica Moldova condițiile și limitele aplicării răspunderii penale persoanelor fizice sunt reglementate de normele juridico-penale cu privire la responsabilitate (art.22 CP RM), iresponsabilitate (art.23 CP RM), responsabilitate redusă (art.23¹ CP RM), precum și de dispozițiile art.24 CP RM, care prevede săvârșirea infracțiunii în stare de ebrietate.

În rezultatul unei analize minuțioase a prevederilor Codului penal anterior [3], care a fost în vigoare pe teritoriul Republicii Moldova până la 12 iunie 2003, am concluzionat că normele juridico-penale cu privire la responsabilitate și iresponsabilitate au existat în legea penală fără careva modificări pe parcursul mai multor ani.

De-a lungul timpului, responsabilitatea redusă (limitată) era ignorată, fiind tratată ca una neștiințifică, iar anomaliile psihice depistate la făptuitor de către experți nu puteau fi recunoscute în calitate de circumstanțe atenuante, concluziile lor fiind stigmatizate ca ilegale. Totodată, existența unui spațiu semnificativ, ocupat de stările psihice limitrofe în care se poate afla făptuitorul în momentul comiterii faptei infracționale, era negat, fiind supus chiar unei critici dure [13, p.199-218]. Limitele responsabilității reduse au fost definite diferit în funcție de normele sociale, practica clinică și chiar de conceptele religioase.

Din punct de vedere istoric, o importanță majoră are prevederea pe care o găsim în art.140 din Secțiunea V (Cauzele care diminuează vinovăția și pedeapsa) a Codului Imperiului Rus cu privire la pedepsele penale și corecționale din 15 august 1845. Astfel, în conținutul acestuia, printre *circumstanțele care atenuează vinovăția și pedeapsa persoanei* se înscriu:

Pct.4) dacă infracțiunea este comisă în urma nechibzuinței sau a subdezvoltării mentale, prostiei sau în urma ignoranței extreme de care s-au folosit alte persoane pentru înrolarea acesteia în comiterea infracțiunii;

Pct.5) dacă infracțiunea este comisă în urma excitației puternice, provocate de insultă, ofensă sau de alte fapte ale victimei căreia această persoană i-a făcut răul sau a atentat să-i facă acest rău [17, p.45].

În acest sens, autorul H.C. Таганцев precizează că cauza iresponsabilității o constituie nu oligofrenia, surdomutismul, lunatismul etc., ci consecințele nefaste pe care aceste stări le provoacă în psihicul persoanei [16, p.147]. Atenția noastră a fost captată de opinia științifică formulată încă de către savantul citat *supra*, care precizează următoarele: „În opinia mea, introducerea în legea penală a unor stipulațiuni cu privire la responsabilitatea redusă care constituie cauză ce într-un mod obligatoriu influențează diminuativ asupra răspunderii penale se prezintă a fi nu doar excesivă din punctul de vedere al indulgenței judecătorești, ci chiar nedorită din cauza că acest termen este unul incert și unilateral. Pe de o parte, prostia omenească, ebrietatea, dezichilibrul psihic și alte cauze sunt atât de diferite, încât devine greu de precizat limitele de operare a responsabilității reduse. Subdezvoltarea morală, dezichilibrul psihic, degenerescența psihică pot fi exteriorizate în cele mai oribile și sângeroase crime, pe când nici adepții unor astfel de concepte nu pot manifesta îngăduință și propun cele mai aspre pedepse” [16, p.154-155]. În accepțiunea autorului citat, noțiunea de responsabilitate redusă este extrem de șubredă și imperceptibilă, încât ea nu poate fi raportată la condiția iresponsabilității, ci trebuie tratată doar ca o cauză (o împrejurare, o circumstanță) care diminuează răspunderea penală a făptuitorului.

Împotriva conceptului de responsabilitate redusă (limitată) se expunea și un alt savant rus, Д.Р. Луниц, care sublinia următoarele: „Creșterea cantitativă a gradului (a gravității) modificărilor psihice la o etapă determinată conduce la apariția modificărilor calitative. Indicatorul acestei diferențieri devine capacitatea sau incapacitatea de a-și da seama de propriile fapte sau de a le dirija. Reieșind din ipoteza că responsabilitatea devine premisa vinovăției și a răspunderii penale, subiecții responsabili posedă această trăsătură chiar în cazul în care sunt depistate careva anomalii psihice. În astfel de cazuri, anomaliile psihice nu determină comportamentul făptuitorului, ci au un efect intermediar asupra acestuia” [13, p.206].

În opinia autorului citat, presupunerea incorectă privind lipsa hotarelor dintre stările de responsabilitate și iresponsabilitate formează baza unui caracter imprecis, vag și incert al criteriului de responsabilitate redusă. Savantul insistă că caracterul confuz și vag atât al responsabilității reduse, cât și al criteriilor ei legislative este unul inevitabil și, prin urmare, conduce la neclaritatea evaluării clinice medico-legale în materie de psihiatrie [13, p.207]. Polemizând pe marginea acestui subiect, autorul se solidarizează cu savantul В.П. Сербский, care susținea că concluzia cu privire la responsabilitatea redusă denotă că experții nu au depus eforturi rezonabile pentru a pătrunde în esența stării psihice a bolnavului. Când există cazuri extrem de complicate de

existență a tulburărilor psihice fără manifestări clare și precise, în cadrul cărora se impune efectuarea unui examen clinic minuțios în condițiile unui complicat proces de evaluare expertală individuală a stării psihice a făptuitorului, ce trebuie stabilită la momentul comiterii faptei prejudiciabile, atunci instituția responsabilității reduse îl „scutește” pe specialist de această povară [13, p.207].

Criticând conceptul responsabilității reduse, autorul Д.Р. Лунц, referindu-se la opiniile altora, susține că responsabilitatea și iresponsabilitatea constituie două extreme polare, cum ar fi viața și moartea, fiind imposibilă existența unor stări intermediare între acestea [13, p.214].

Totodată, în opinia noastră, atitudinea rudimentară și categorică față de conceptul responsabilității reduse, exprimată de către autorul citat *supra*, a cărei esență se reduce la o negare absolută și peremptorie a existenței unor tulburări psihice care pot diminua discernământul persoanei la momentul comiterii faptei infracționale, se prezintă a fi un impediment evident în doctrina juridico-penală.

Constatând caracterul unilateral și limitat al abordării științifice nominalizate, vom sublinia că progresele evidente în dezvoltarea științei psihiatrice demonstrează contrariul, prin intermediul cărora putem susține cu certitudine următoarele: *există o listă întreagă de boli psihice, tulburări mintale și alte stări, care influențează substanțial și negativ asupra psihicului făptuitorului în momentul comiterii unei fapte infracționale, reducând nivelul obișnuit al conștientizării și al controlului volitiv asupra celor comise de el*. Anume aceste tulburări ale activității psihice au servit drept punct de pornire pentru dezvoltarea unei întregi ramuri științifice, cum este *psihiatria stărilor limitrofe* (de hotar) [7, p.5-17; 8, p.6-10; 9, p.10-18; 10, p.13-20; 11, p.115-128].

În știința oficială a dreptului penal din perioada sovietică, categoria responsabilității reduse a fost pur și simplu ignorată și nu era luată în considerare în calitate de circumstanță care influențează semnificativ cauza penală. Devine tot mai evident că acest impediment nu putea să nu influențeze negativ adoptarea la nivel legislativ a unei norme juridico-penale privind responsabilitatea redusă, precum și aplicarea acesteia în materia cauzelor penale fără careva rezerve.

Considerăm că anume necesitatea perfecționării formulei legislative „*responsabilitatea-iresponsabilitatea*” a condus la apariția conceptului cu privire la responsabilitatea redusă, combinând cu succes concluziile teoretice, observațiile empirice, precum și progresele psihiatriei judiciare.

Și până în prezent se constată existența unei atitudini diferențiate față de responsabilitatea redusă în sociologie, psihologie și jurisprudență. În decursul unei perioade îndelungate de timp, sub influența progresului medicinei, în general, și a psihiatriei, în special, opiniile juriștilor s-au consolidat în una singură, potrivit căreia formele diverse ale stărilor psihice nu pot fi atribuite numai la categoriile de responsabilitate completă și iresponsabilitate. Probarea clinică a unor stări speciale ale psihicului uman, care se află la hotarul dintre normă și patologie, a servit drept temei pentru argumentarea necesității introducerii în legea penală a instituției responsabilității reduse.

Fiind cea mai progresivă, actuală și necesară, concepția responsabilității reduse în sfârșit a fost percepută și susținută de legiuitorul autohton. Astfel, din momentul introducerii modificărilor în Codul penal al Republicii Moldova prin Legea Parlamentului nr.277 din 18 decembrie 2008 [6], domeniul conturat al cercetării științifice a accentuat atenția juriștilor asupra unor probleme care nu s-au bucurat anterior de o tratare clară în știința dreptului penal. Complexitatea procesului de căutare a răspunsurilor este condiționată de caracterul complex și pluridisciplinar al obiectului de cercetare respectiv.

Autorii A.Bolocan-Holban și M.Vidaicu argumentează apariția reglementărilor cu privire la responsabilitatea redusă invocând câteva raționamente, primul dintre care este existența unui cadru legislativ la acest capitol în anumite sisteme de drept și evoluția științei psihiatrice, iar în calitate de exemplu cercetătorii aduc cazul legislației penale din Federația Rusă, în care s-a introdus o normă juridico-penală de sine stătătoare [1, p.155]. Aceiași autori aduc un alt raționament care justifică existența acestei instituții în legislația penală rusă, care se datorează practicii judiciare ce a demonstrat că 30-40% dintre persoanele supuse expertizei psihiatrice și recunoscute a fi responsabile suferă de diverse forme ale patologiilor neuropsihice [ibidem]. Prin urmare, apare problema tragerii la răspundere penală a persoanei responsabile, căreia i-a fost anihilat parțial discernământul de către o tulburare psihică cronică sau temporară.

Nicio infracțiune săvârșită în stare de responsabilitate redusă nu poate fi investigată în mod corespunzător până când justițiabilul nu se va confrunta cu probleme limitrofe din domeniul științei psihiatrice și al psihologiei. În acest sens, penalistul Д.В. Сирожидинов subliniază: „*Este o povară extrem de complicată care poate*

fi soluționată doar în baza unei concluzii a expertului împuternicit să răspundă la întrebarea: în ce măsură modificările patologice ale psihicului au influențat gradul de conștientizare a comportamentului infracțional? În același timp, concluziile univoce ale experților vor fi prea departe de adevăr, deoarece există cazuri când infracțiunile sunt comise de persoane care suferă de tulburări psihice, însă sunt recunoscute responsabile, deoarece prezența unei dereglări psihice nu induce neapărat la concluzia privind iresponsabilitatea acestei persoane" [14, p.5].

Referitor la denumirea normei juridico-penale nominalizate, precum și la definitivarea categoriei de responsabilitate redusă, în literatura de specialitate juridică se argumentează necesitatea introducerii în legea penală a noțiunii de responsabilitate diminuată (redușă) și nu limitată [12, p.10-11]. Astfel, în acest sens autorul T.A. Кули-Заде opinează: „Când vorbim despre limitare, se prezumă că ceva a fost limitat intenționat din cauza unei situații sau de către o persoană; cu alte cuvinte, acest termen are o conotație a unei imixțiuni (intervenții) speciale. În același timp, starea psihică despre care se vorbește în cadrul unei tulburări psihice, care nu exclude responsabilitatea persoanei, este provocată de o boală și nu de o intervenție străină. Responsabilitatea, ca atare, nu devine limitată, ea doar se reduce, cum poate fi redusă, spre exemplu, în aceeași situație memoria subiectului, perceperea de către el a mediului înconjurător sau concentrația de atenție” [12, p.10-11].

Atitudinea noastră față de această afirmație este extrem de rezervată. Așadar, dacă vom supune unei analize minuțioase textul oficial al art.23¹ CP RM, putem observa că sintagma folosită de către legiuitor în denumirea articolului „Responsabilitatea redusă” este descrisă în alin.(1) art. 23¹ CP RM prin accentuarea faptului că persoana nu-și putea da seama pe deplin de caracterul și legalitatea faptelor sale sau nu le putea dirija pe deplin. Considerăm că nici pentru știința dreptului penal, nici pentru practica judiciară nu contează cum va fi desemnată această instituție a dreptului penal – ca fiind responsabilitate redusă, limitată, diminuată, îngustată sau tăiată. Se impune a fi fundamentală nu căutarea artificială a etimologiei cuvântului, ci înțelegerea naturii juridice a acestei categorii, precum și a condițiilor și a limitelor de aplicare a normei juridico-penale cu privire la responsabilitatea redusă prin intermediul înlăturării unor neclarități și contradicții ce deja există la hotarul celor două științe, cum ar fi: psihiatria și dreptul.

Cu toate că ideea privind responsabilitatea „diminuată” în linii generale era deja formulată în doctrina juridico-penală, având chiar adepții săi și o direcție de evoluție științifică determinată [12, p.13], oricum nu se identifica și nici nu putea fi identificată o unitate de opinii și păreri doctrinare, deoarece se impunea a fi provocatoare problema privind limitele răspunderii penale a persoanelor care suferă de tulburări psihice.

În procesul de aplicare a normei cu privire la responsabilitatea redusă o acțiune procesuală obligatorie este efectuarea expertizei medico-legale psihiatrice (EMLP), căreia este supusă făptuitorul. Aprecierii expertale este supusă starea psihică a persoanei nu doar la momentul săvârșirii faptei incriminate, ci și în momentul efectuării expertizei propriu-zise, cu prognozarea obligatorie a dinamicii unei astfel de tulburări psihice, dacă aceasta a fost depistată.

Relevante se impun a fi raționamentele ilustrului jurist H.C. Таганцев, care a indicat următoarele: „Formule generale, cum ar fi: insuficiența dezvoltării intelectuale, tulburarea maladivă a psihicului etc., sunt atât de vagi și neclare, încât li se poate atribui un volum extrem de diferit. Totodată, nu trebuie să negăm faptul că soluționarea problemei privind prezența condițiilor de responsabilitate necesită participarea unui medic-psihiatru, iar rezultatele expertizei acestuia formează baza sentinței de condamnare sau de achitare pentru fapta comisă. Însă, spre regret, la noi, în special în provincie, numărul persoanelor care se ocupă de psihiatrie este extrem de redus și nu este greu de presupus că expertul invitat în instanță nu întotdeauna va avea cunoștințe speciale necesare” [16, p.147].

Într-adevăr, stabilirea la persoana supusă examinării psihiatrice a particularităților stării psihice la momentul comiterii faptei prejudiciabile se impune a fi un obiectiv greu de atins, cauza fiind anume împrejurarea că medicii sunt nevoiți să analizeze comportamentul și starea psihică a acesteia în retrospectivă (*post factum*). În calitate de argument putem aduce raționamentul, conform căruia, uneori, între data comiterii faptei incriminate și data efectuării EMLP există o perioadă considerabilă de timp în decursul căreia simptomele unor tulburări psihice, în special ale celor temporare, pot involuționa semnificativ sau chiar dispărea. Prin urmare, probabilitatea erorii în stabilirea diagnosticului este suficient de mare. Confirmarea acestei opinii o găsim la autorul О.Д. Ситковская [15, p.142], conform căreia experții studiază starea psihică a subiectului la momentul expertizării acestuia. Desigur, trecutul nu poate fi observat direct, însă, spre exemplu, în cazul efectuării

unei expertize psihiatrice sau a unei expertize complexe în materie de psihologie și psihiatrie a stării de afect, recomandările metodice ne orientează spre studierea în retrospectivă a stării psihice și a comportamentului subiectului la momentul comiterii faptei incriminate [15, p.142].

Autorul citat *supra* susține că trebuie să se țină cont și de faptul că starea activității psihice a subiectului în momentul efectuării expertizei nu întotdeauna corespunde totalmente stării psihice trăite de către făptuitor în timpul comiterii infracțiunii, deoarece acea stare poate fi condiționată și de trăirile apărute ulterior după ce crima s-a comis, psihicul persoanei poate fi influențat de climatul negativ al penitenciarului în care se poate afla persoana etc. Diferite cauze pot modifica intensitatea și dinamica manifestărilor patologice la făptuitor (perioada de remisie sau de acutizare etc.) [15, p.143].

Astfel, se impun a fi inevitabile următoarele două concluzii:

- 1) La momentul evaluării expertale a subiectului starea acestuia poate să se amelioreze semnificativ, iar simptomele unor tulburări psihice se pot diminua substanțial sau chiar pot să dispară;
- 2) Identificarea simptomaticei unei tulburări psihice în momentul efectuării expertizei nu este suficientă și nu permite formularea concluziei privind responsabilitatea sau iresponsabilitatea persoanei în momentul săvârșirii faptei infracționale.

Din cele expuse concluzionăm că prevederile de la alin.(1) art.23¹ CP RM se răsfrâng asupra persoanelor responsabile, însă cu anumite dereglări psihice. Este indiscutabil faptul că astfel de persoane urmează să răspundă penal, deoarece ele sunt declarate responsabile, însă la fel rămâne a fi incontestabil faptul că depistarea la aceste persoane a unor tulburări psihice limitrofe servește drept temei pentru aplicarea unei sancțiuni penale privilegiate.

În opinia noastră, sancțiunea privilegiată semnifică posibilitatea aplicării unei pedepse penale mai blânde și a măsurilor de siguranță cu caracter medical. Așadar, conform prevederilor alin.(2) art.23¹ CP RM, instanța de judecată, la stabilirea pedepsei sau a măsurilor de siguranță, ține cont de tulburarea psihică existentă, care însă nu exclude răspunderea penală.

Bibliografie:

1. BOLOCAN-HOLBAN, A., VIDAICU, M. Analiza instituției responsabilității limitate prin prisma diferitelor sisteme de drept. În: *Revista științifică a Universității de Stat din Moldova „Studia Universitatis Moldaviae”*, 2013, nr.3(63), p.154-158. (ISSN 1814-3199)
2. Codul Penal al Republicii Moldova nr.985-XV din 18 aprilie 2002. În: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 2002, nr.128-129.
3. Codul Penal al Republicii Moldova din 24 martie 1961. În: *Veștile R.S.S.M.*, 1961, nr.10.
4. DONGOROZ, V., FODOR, I., КАНАНЕ, S., OANCEA, I., ILIESCU, N., BULAI, C., STĂNOIU, R. *Explicații teoretice ale Codului penal român. Partea Generală*. Vol. I. București: Editura Academiei Române, Editura ALL Beck, 2003, 4 vol. Editura ALL Beck ISBN 973-655-322-1; vol. I 973-655-320-5; Editura Academiei Române ISBN 973-27-0994-4; vol.I 973-27-0995-2
5. GIURGIU, N. *Legea penală și infracțiunea: doctrină, legislație, practică judiciară*. Ediție revizuită și adăugită. Iași: GAMA, 2007. 437 p.
6. Legea Parlamentului Republicii Moldova nr.277 din 18 decembrie 2008. În: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 2009, nr.120.
7. АНТРОПОВ, Ю.А., АНТРОПОВ, А.Ю., НЕЗНАНОВ, Н.Г. *Основы диагностики психических расстройств: руководство для врачей*. Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2010, 384 с. ISBN 978-5-9704-1292-3
8. БАТАРШЕВ, А.В. *Психодиагностика пограничных расстройств личности и поведения: Учебное пособие*. Москва: Издательство Института психотерапии, 2004. 320 с. ISBN 5-89939-082-4
9. БРАТУСЬ, Б.С. *Аномалии личности*. Москва: Мысль, 1988. 301 с. ISBN 5-244-00008-X
10. ГОРИНОВ, В.В., ПЕРЕЖОГИН, Л.О., НИКОЛАЕВА, Т.А., ЦЕХМИСТРО, О.Ю., ЕГОРОВА, Е.Ю. *Психические расстройства, не исключаяющие вменяемости (расстройства личности, умственная отсталость)*: Коллективная монография / Под ред. д.м.н., проф. В.В. Горинова. Москва: ФГУ ССП им. В.П. Сербского, 2008, 212 с. ISBN 5-86002-049-X
11. *Краткий курс по судебной психиатрии: Учебное пособие* / А.В. ГОРШКОВ, Г.П. КОЛОКОЛОВ. Москва: Окей-книга, 2009, 128 с. ISBN 978-5-9745-0534-8
12. КУЛИ-ЗАДЕ, Т.А. *Уголовная ответственность лиц с уменьшенной (ограниченной) вменяемостью*: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.08 – Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право (На правах рукописи). Москва: Российский университет дружбы народов, 2011. 26 с.

13. ЛУНЦ, Д.Р. *Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии*. Москва: Медицина, 1966, 236 с. УДК 340.63
14. СИРОЖИДИНОВ, Д.В. *Ограниченная вменяемость: Проблемы теории и практики*: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.08 – Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право. Екатеринбург: Уральская государственная юридическая академия, 1998. 28 с.
15. СИТКОВСКАЯ, О.Д. *Психология уголовной ответственности*. Москва: Норма, 1998. 285 с. ISBN 5-89123-171-9
16. ТАГАНЦЕВ, Н.С. *Русское уголовное право: лекции. Часть Общая*. В двух томах. Том 1. Москва: Наука, 1994. 380 с. ISBN 5-02-012940-2
17. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санктпетербургъ: Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. На подлинномъ собственною Его Императорскаго Величества рукою. Петергофъ, 15 августа 1845. 922 с.

Prezentat la 22.04.2015